

Qabul qilindi: 01.08.2025

Chop etildi: 30.09.2025

UDK: 94(575.1) 613.95:613.96

ZAMONAVIY FUQAROLIK JAMIYATI NAZARIYALARI: G'ARB VA MUSULMON DUNYOSIDAGI YONDASHUVLAR

¹Jumaniyazov Bekzod Ochilovich, Urganch innovatsion universiteti dotsenti

²Sabanova Nilufar Baxodirovna, Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

MODERN THEORIES OF CIVIL SOCIETY: APPROACHES IN THE WESTERN AND MUSLIM WORLDS

¹Jumaniyazov Bekzod Ochilovich, Associate Professor, Urgench Innovative University

²Sabanova Nilufar Bakhodirovna, Independent Researcher, Urgench State University

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕОРИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА: ПОДХОДЫ В ЗАПАДНОМ И МУСУЛЬМАНСКОМ МИРАХ

¹Джуманиязов Бекзод Очилович, доцент Ургенчского инновационного университета

²Сабанова Нилуфар Баходировна, независимый исследователь Ургенчского государственного университета

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy davrda fuqarolik jamiyatining o'ziga xos xususiyatlari va undagi asosiy tendensiyalar, qarashlar, ta'limotlar haqida gap boradi. Shuningdek, zamonaviy davr fuqarolik jamiyati rivojlanishining istiqbollari haqida soha vakillarining fikrlari va qarashlaridan iqtibosliklar keltiriladi.

Kalit so'zlar: fuqarolik jamiyati, erkinlik, siyosat, siyosiy tizim, suverenitet, oila, davlat funksiyalari, monarx, ijtimoiy institutlar, davlat funksiyalari.

Abstract: This article discusses the specifics of civil society in modern times and its main trends, views and teachings. It also quotes the views and opinions of industry representatives on the prospects for the development of civil society in modern times.

Keywords: civil society, freedom, politics, political system, sovereignty, family, state functions, monarch, social institutions, state functions.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности гражданского общества в наше время и его основные тенденции, взгляды и учения. В нем также цитируются взгляды и мнения представителей отрасли о перспективах развития гражданского общества в наше время.

Ключевые слова: гражданское общество, свобода, политика, политическая система, суверенитет, семья, функции государства, монарх, социальные институты, функции государства.

KIRISH. Zamonaviy davrda "qonun o'zaro rivojlanishni ham belgilaydigan ustuvorligi" va "fuqarolik jamiyati" nafaqat bir tushunchalarga aylanmoqda. "Qonun ustuvorligi" va jamiyat tizimining elementi, tarkibiy qismlari, balki "fuqarolik jamiyati"ning o'zaro ta'siri "mazmun va

<https://orcid.org/https://orcid.org/0009-0003-7245-3914>

e-mail:
bekzod.jumaniyazov@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-5310-3141>

e-mail:
nilufarsabanova111@gmail.com

shakl” umumiy falsafiy toifasining harakatlariga muvofiq sodir bo‘ladi. Fuqarolik jamiyati ma’lum bir qisqa davrda yuqori darajada rivojlangan tizim sifatida paydo bo‘lmaydi, u asta-sekin quyi turdagi jamoalardan o‘tib boradi. Fuqarolik jamiyatining shakllanishi davlatchilikning mustahkamlanishi, mulkchilikning turli shakllarining rivojlanishi fonida amalga oshirilmoqda. Demokratiyaning rivojlanishi bilan fuqarolik jamiyati davlat vasiyligidan tobora ko‘proq chiqib bormoqda va ularning o‘zaro ta’siri haqida savol tug‘iladi. Davlat apparati va fuqarolik jamiyati o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar masalalarini to‘liqroq ochib berish uchun “fuqarolik jamiyati” ta’rifining mazmunini ko‘rib chiqish kerak.

TAHLIL. “Fuqarolik jamiyati” tushunchasi “davlat” tushunchasi kabi qadimiy va o‘zining uzoq rivojlanish bosqichlariga ega bo‘lgan tushunchadir. Davlatda yashovchi fuqarolar fuqarolik jamiyatini tashkil qiladi, degan tezisni birinchi bo‘lib ilgari surgan olimlardan biri Arastu edi. U “Davlat nima ekanligini aniqlashdan oldin fuqaro tushunchasini aniqlab olish kerak, chunki davlat fuqarolar yig‘indisi, fuqarolik jamiyatidan boshqa narsa emas”, deb yozgan edi[1].

Bu nuqtayi nazar, ehtimol, qadimgi yunon demokratiyasi sharoitida, erkin fuqarolarning ko‘pchiligi davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etgan va boshqaruv ishlariga haq to‘lanmagan sharoitlarda o‘zini oqlagandir. Biroq keyingi tadqiqotchilar Arastuning davlat fuqarolik jamiyati degan fikrini qo‘llab-quvvatlamadilar. “Fuqarolik jamiyati” tushunchasi G.Gegel va boshqa ba’zi faylasuflar asarlarida yanada rivojlantirildi [2]. Fuqarolik jamiyati haqidagi zamonaviy tushunchaga G.Gegel eng yaqin keldi. U fransuz, anglosakson va nemis ijtimoiy tafakkuri yutuqlarini tizimlashtirib, fuqarolik jamiyati oiladan davlatga dialektik harakatning alohida bosqichini ifodalaydi, degan xulosaga keldi. G.Gegel fuqarolik jamiyatini davlatning kelib chiqishi haqidagi shartnoma nazariyasi bilan bog‘ladi[3]. Uzoq vaqt davomida rus olimlari fuqarolik jamiyati muammolari bilan shug‘ullanmagan. Ushbu konsepsiya 90-yillarning boshidan faol ilmiy muomalada bo‘lgan.

Bu holatni shu bilan izohlash mumkinki, aynan shu davrda fuqarolik institutlari yangi taraqqiyotga erishib, davlat boshqaruvi ishlarida ortib borayotgan rol o‘ynay boshladi. Shu munosabat bilan jamiyatning davlat hayotidagi o‘rni mazmunini qayta ko‘rib chiqish zarurati tug‘ildi. Aytish joizki, “fuqarolik jamiyati” toifasi nafaqat huquqiy, balki tarixiy, falsafiy va siyosatshunoslik hamdir. Shu bois ham keyingi yillarda turli soha olimlari “fuqarolik

jamiyati” tushunchasining mazmuni haqida o‘z fikrlarini bildirishmoqda. Masalan, S.L.Serebryakov: “Fuqarolik jamiyati – bu ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-siyosiy institutlar hayotini ta’minlaydigan, davlatdan mustaqil bo‘lgan va shaxsning o‘zini o‘zi anglashi uchun sharoitlarni ta’minlashga mo‘ljallangan ijtimoiy aloqalar tizimidir”, deya ta’riflaydi. Muallif fuqarolik jamiyati o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqaradigan sohalarni ko‘rsatadi, ammo bizning fikrimizcha, u iqtisodiy sohani mutlaqo unutib qo‘yganligi ushbu ta’rifda muhim ahamiyatga ega. Lekin aynan shaxsning ishlab chiqarish munosabatlari sohasida o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishi ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-siyosiy sohaning rivojlanishiga zamin yaratadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, siyosatshunoslik lug‘atida berilgan ta’rifni yanada to‘liqroq deb hisoblash mumkin. Unda ta’kidlanganidek, fuqarolik jamiyati “o‘z a’zolari o‘rtasida rivojlangan iqtisodiy, madaniy, huquqiy va siyosiy munosabatlarga ega bo‘lgan, davlatdan mustaqil, lekin u bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan jamiyat, yuqori ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma’naviy-axloqiy mavqega ega fuqarolar jamiyatidir. Davlat bilan birgalikda huquqiy munosabatlarni rivojlantirdi”[4]. V.G.Smolkovning ta’kidlashicha, fuqarolik jamiyati “siyosiy hokimiyatdan tashqarida bo‘lgan jamiyatning bir qismi, shu jumladan siyosiy bo‘lmagan munosabatlar, ya’ni qadriyatlar, manfaatlar xilma-xilligini ifodalovchi barcha nodavlat munosabatlar va institutlar yig‘indisi va odamlarning ehtiyojlari”[5]. A.P.Kochetkovning ta’kidlashicha, fuqarolik jamiyati “Shaxsga o‘z fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va jamiyat a’zolarining turli ehtiyojlari, manfaatlar va qadriyatlarini ifoda etish imkonini beradigan nodavlat ijtimoiy munosabatlar va institutlar tizimi”. “Fuqarolik jamiyati” tushunchasining mazmuni bo‘yicha ko‘plab fikr-mulohazalar ko‘p jihatdan uning nafaqat huquqshunoslik sohasidagi mutaxassislar, balki faylasuflar, siyosatshunoslar, tarixchilar tomonidan ham o‘rganilishi bilan bog‘liq. Shunga qaramay, konsepsiyani aniqlashda ikkita asosiy yondashuv mavjud. Ayrimlarning fikricha, fuqarolik jamiyatining eng oliy qadriyati erkinlikdir, fuqarolik jamiyatining o‘zi esa shaxsni davlatdan himoya qiluvchi mexanizm sifatida qaraladi. Bu nuqtayi nazar liberal-demokratik nom oldi. Boshqacha, sotsial-demokratik yondashuv tarafdorlari fuqarolik jamiyatini butun ijtimoiy va siyosiy hayotning asosi deb hisoblaydilar. Ularning aytishicha, fuqarolik jamiyati hokimiyat tuzilmalarini shakllantirishi kerak va bular, o‘z navbatida, fuqarolik jamiyati

mavjudligining asoslarini belgilaydi. Keling, siyosatshunoslik nuqtayi nazaridan fuqarolik jamiyatining eng muhim xususiyatlarini ajratib ko'rsatishga harakat qilaylik. Birinchidan, fuqarolik jamiyati jamiyatda rivojlanadigan ijtimoiy munosabatlarning alohida turi bilan tavsiflanadi. Bu munosabatlar faqat ijtimoiy hayotda rivojlanishi mumkin. Bunday munosabatlar faqat aholi faol siyosiy pozitsiyani egallagan va davlat ishlarining aksariyat qismini hal qilishda ishtirok etishga intilgan holatda rivojlanishi mumkin. Uzoq muddatli demokratik an'ananing mavjudligi ham zaruriy shartdir. Bundan tashqari, bizning fikrimizcha, bu munosabatlar huquqiy munosabatlar bo'lishi kerak, garchi axloqiy normalar va odatlarning tartibga soluvchi ahamiyatini inkor etib bo'lmaydi.

Ikkinchidan, davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi munosabatlar vertikal bo'ysunish xususiyatiga ega bo'lmashligi kerak, bunda davlat fuqarolik jamiyatining turli tuzilmalariga bevosita rahbarlikni amalga oshirishini nazarda tutmaslik kerak. Bu munosabatlar, birinchi navbatda, muvofiqlashtirish va o'zaro ta'sir qilish xarakterida bo'lishi kerak. Boshqacha aytganda, fuqarolik jamiyati tuzilmalari davlatdan mustaqil bo'lishi va alohida shaxslar tashabbusi bilan shakllanishi kerak. Shundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, fuqarolik jamiyati davlatdan mustaqil, lekin u bilan shaxsning izchil rivojlanishi va o'zini o'zi anglashi uchun o'zaro ta'sir qiluvchi, jamiyat va davlat hayotining barcha sohalarini qamrab oluvchi ijtimoiy munosabatlar tizimidir. Fuqarolik jamiyati haqida gapirganda, biz ushbu ta'rifdan kelib chiqamiz. Fuqarolik jamiyati, birinchi navbatda, har qanday tuzilmalar emas, balki jamiyatning sifat holatidir, ammo o'z manfaatlarini amalga oshirish uchun shaxslar qandaydir tarzda birlashishi kerak. Shu sababli, davlat apparati va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlar masalasini ochib berish.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Fuqarolik jamiyatining asosiy elementlari sifatida aksariyat mualliflar quyidagilarni belgilaydilar: jamoat birlashmalari, jumladan, siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, jamoat tashabbuskorlik organlari, xayriya fondlari, iste'molchilar uyushmalari, ilmiy, madaniy, sport jamiyatlari va boshqalar, lobbi tuzilmalari; diniy birlashmalar; mustaqil ommaviy axborot vositalari; oila; bevosita hukumat rahbariyatidan xoli sanoat tuzilmalari. Darhaqiqat, muayyan davlat ijtimoiy-siyosiy subyekti ikkita asosiy elementdan – davlat va fuqarolik jamiyatidan iborat. Bu elementlarning ikkalasi ham bitta tizimni tashkil qiladi va ularning har

biri o'ziga xos funksiyalarni bajaradi. Sanab o'tilgan funksiyalarga davlatga ta'sir ko'rsatish, uni demokratik normalar va fuqarolar manfaatlariga muvofiq shakllantirish funksiyasini qo'shish mumkin. Fuqarolik jamiyati muammolarini o'rganayotgan barcha mualliflar bir ovozdan, umumiy muammolarni birgalikda hal etish maqsadida ixtiyoriylik asosida tuzilgan odamlar jamoalari uning ajralmas qismi ekanligini ta'kidlamogda. Biroq, bu hodisani tushunishda birlik yo'q. Ushbu masalani ochib berishda biz amaldagi qonunchilikda keltirilgan jamoat birlashmalarining tasnifiga amal qilamiz[7]. Fuqarolik jamiyati infratuzilmasining umume'tirof etilgan elementi rivojlangan siyosiy tizimdir. Ilmiy adabiyotlarda jamiyatda siyosiy partiyalar tomonidan amalga oshiriladigan funksiyalar yetarlicha batafsil tadqiq qilingan. Bizningcha, eng muhimi, siyosiy manfaatlarini ifodalash funksiyasi. Albatta, siyosiy partiyalar mutlaq hamfikrlardan iborat ulkan jamoalar, deyish qiyin. Biz faqat eng muhim siyosiy manfaatlarining ifodasi haqida gapirishimiz mumkin. K.Xolodovskiy ularni "jamiylan manfaatlar" deb ataydi[8]. Manfaatlarining jamlanishi natijasida asosiy masalalar bo'yicha umumiy pozitsiya ishlab chiqiladi, uning asosida umumiy siyosiy kurs, siyosiy dastur ishlab chiqiladi. Yana bir teng darajada muhim funksiya integratsiya funksiyasidir. Integrativ funksiya shtat aholisini yoki uning bir qismini g'oya atrofida birlashtirishga qaratilgan. Safarbarlik va yo'naltirish funksiyasi fuqarolarni siyosiy kurashda faol ishtirok etish maqsadida tashkil etishga qaratilgan bo'lib, har qanday siyosiy partiyaning asosiy maqsadi – hokimiyatni zabt etishni amalga oshirishga yordam beradi. Rivojlangan partiyaviy tizim siyosiy muxolifatni shakllantirish funksiyasini bajaradi. Siyosiy muxolifatning mavjudligi fuqarolik jamiyatining eng muhim belgisidir. Muxolifat aholining mutlaq ko'pchiligi manfaatlarini hisobga olgan holda qarorlar qabul qilish uchun siyosiy hokimiyatga bosim o'tkazadi, siyosiy yo'nalishni tuzatishda ishtirok etadi. Bundan tashqari, siyosiy muxolifat hokimiyat tuzilmalariga nisbatan nazorat funksiyalarini amalga oshiradi. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, A.N.ning fikriga qo'shilish mumkin. Kulik "Zamonaviy partiya – bu jamiyat tomonidan qabul qilingan yordamga tayangan holda o'z vakillarini davlatning muhim lavozimlariga ko'tarish orqali (mustaqil ravishda yoki boshqalar bilan koalitsiyada) hokimiyatni qo'lga kiritish, saqlash va amalga oshirishni asosiy maqsad qilib qo'yadigan jamoat tashkilotidir". Fuqarolik jamiyati turli ixtiyoriy tashkilotlar va harakatlardan iborat. Ular orasida

kasaba uyushmalari g'oyat muhim o'rin tutadi. Fuqarolik jamiyatini shakllantirish, uni demokratlashtirish, unga ijtimoiy yo'nalish berish jarayonida kasaba uyushmalarining alohida o'rni bor. Ular fuqarolik jamiyati doirasida mustaqillik, erkinlik, bag'rikenglik, o'z-o'zini hurmat qilish kabi umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan ijtimoiy munosabatlarga katta hissa qo'shmoqda. Fuqarolik jamiyati bozor munosabatlarining shakllanishi davrida vujudga keladi va ular bilan birga rivojlanadi. Bu taraqqiyotning paradokslaridan biri shundaki, erkin iqtisodiy munosabatlar asosida vujudga kelgan fuqarolik jamiyatining alohida institutlari faoliyati tadbirkorlikning to'liq erkinligini cheklashga qaratilganligi, ya'ni bozor taraqqiyoti qonunlariga zid ravishda faoliyat yuritishidir. Bu birinchi navbatda kasaba uyushmalari faoliyatiga taalluqlidir. Iqtisodiy munosabatlar zamonaviy fuqarolik jamiyatining quyi tizimlaridan biridir. O'zbekistonda iqtisodiy munosabatlar tizimi o'zining yangi tushunchasi bo'yicha shakllanish davrini boshdan kechirmoqda va uning jamoaviy subyektlari – kasaba uyushmalari va ish beruvchilar uyushmalari hali ham shakllanmoqda. Butun dunyoda ish beruvchi va xodim o'rtasidagi munosabatlarning eng ilg'or shakli jamoa shartnomasi hisoblanadi. Bizning sharoitimizda, u xulosaga kelganda, ko'pincha ish beruvchi tomonidan dikta bo'ladi. Bu kasaba uyushmalari hozirda ta'minlamayapti, degan fikrni bildiradi. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, demokratik jamiyat rivojlanishi sharoitida rasmiy tuzilmalarga birlashtirilmagan, lekin davlatda qabul qilinadigan qarorlarga ta'sir o'tkazish qobiliyatiga ega bo'lgan maxsus odamlar yoki odamlar guruhlar jamiyat hayotining majburiy tarkibiy qismlaridan biriga aylanadi. Fuqarolik jamiyati va qonun ustuvorligini ta'minlashda ommaviy axborot vositalarining o'rni ular bajaradigan vazifalar bilan belgilanadi. Ularning eng to'liq ro'yxati, bizning fikrimizcha, A.A.Chichanovskiyda keltiriladi. Uning aytishicha, ommaviy axborot vositalarining vazifalari: "muloqot funksiyasi (vositachi funktsiya); ijtimoiy mobilizatsiya funksiyasi; axborot va kognitiv funktsiya; qiymatga yo'naltirish funksiyasi; kommunikativ va estetik funktsiya". Ko'pgina siyosatchilar va jurnalistlar ommaviy axborot vositalari "to'rtinchi hokimiyat" degan fikrni tez-tez ta'kidlaydilar. Ommaviy axborot vositalarining hokimiyat va jamiyat tuzilmalari o'rtasidagi vositachi rolini belgilash to'g'riroq bo'ladi. Shu bilan birga, mediatsiyaning rolini kamsitmaslik kerak, chunki ommaviy axborot vositalari ko'plab qoidalarni mustaqil ravishda sharhlash imkoniyatiga

ega. Huquqiy davlatda ommaviy axborot vositalarining o'rni muhimligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Demak, ularning faoliyatini huquqiy tartibga solish zarurati tug'iladi.

XULOSA. Fuqarolik jamiyatini shakllantirishning zarur sharti iqtisodiyotni rivojlantirishdir. G'arb mamlakatlari taraqqiyotining tarixiy tajribasi shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotni mustahkamlashda davlat hal qiluvchi rol o'ynaydi. Biroq, bu masalada davlatning tartibga solish ahamiyatini mutlaqlashtirib bo'lmaydi. Davlatning ta'siri tadbirkorlikka zarar keltirmaydigan tarzda amalga oshirilishi kerak. Davlat, eng avvalo, tadbirkorlikni rivojlantirish uchun normal sharoit yaratishga, bu sohada bevosita tartibga solishni amalga oshirmaslikka chaqirilgan. Davlat tomonidan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solish ta'siri faqat bozorning o'zini o'zi tartibga solish doirasidan tashqarida bo'lgan sohalarda mumkin. Bu sohalarga mudofaa, xavfsizlik, jinoyatchilikka qarshi kurash, ijtimoiy xavfsizlik, monopoliyaga qarshi tartibga solish kiradi.

Xulosa qilib aytganda, fuqarolik jamiyati tushunchasi murakkab ijtimoiy tushunchalardan biri bo'lib, ma'lum rivojlanish bosqichlariga ega hamda o'zini takomillashtirib borayotgan tushuncha hamdir. Bu tushuncha ayniqsa bugungi globallashuv davrida yuksak darajada rivojlanmoqda. Chunki bu davrda insonlarning siyosiy, ijtimoiy faolligi, ijtimoiy munosabatlardagi ishtiroki o'smoqda. Bularning barchasi kelajakda fuqarolik jamiyatini o'sishiga, rivojlanishiga va yangi bir rivojlanish bosqichiga ko'tarilishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Аристотель. Политика. Сочинения в 4-х томах. М., 1983. Т. 4.
2. Гегель, Г. Философия права. М., 1990.
3. Серебряков, С.Л. Цивилизованные основы для формирования гражданского общества в России // Социальнополитический журнал. 1995. №2.
4. Политический словарь. М., 1993.
5. Смольков, В.Г. Гражданское общество и государство. Гражданское общество. М., 1993.
6. Кочетков, А.П. Россия на пороге XXI века. М., 1998.
7. Левин, И.Б. Гражданское общество на Западе и в России // Полис. 1996. №5.
8. Холодовский, В.Г. Гражданское общество в России: структуры и сознание. М.: Наука, 1998.